

بررسی رباعیات کمال‌الدین اصفهانی بر اساس دست‌نویس‌ها و منابع کهن

سید مهدی طباطبائی*

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۱/۱۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۷/۰۱)

چکیده

نگاهی مختصر به دیوان شاعران نشان می‌دهد که گاه یک رباعی به چندین شاعر منسوب شده‌است. به همین دلیل، تشخیص رباعیات هر شاعر از دشوارترین بخش‌های تصحیح متون است. تدوین مجموعه‌ها و جنگ‌های رباعی هم، اگرچه در شناخت سراینده‌گان برخی رباعی‌ها گره‌گشاست، به دلیل موضوعی بودن، کتابت‌های فراوان، تک‌نسخه‌ای بودن، و استنساخ از روی یکدیگر، مشکلاتی دیگر در شناخت سراینده‌گان اشعار به‌وجود آورده‌است. از طرف دیگر، کمال‌الدین اصفهانی از جمله شاعرانی است که در سرودن رباعی جایگاه ویژه‌ای دارد و گردآورندگان جنگ‌های رباعی، به دیوان او عنایت بیشتری داشته‌اند. این پژوهش با لحاظ کردن این دو موضوع، در پی آن است تا با استناد به دست‌نویس‌های کلیات کمال‌الدین اصفهانی و بر اساس منابعی چون *نزهة المجالس*، *مونس الأحرار*، *خلاصة الأشعار*، مجموعه اشعار و مراسلات فارسی و عربی، و سفینه کهن رباعیات، رباعیات منسوب به این شاعر را بررسی کند. روش تحقیق، تحلیلی است که در آن از امکانات کتابخانه‌ای و نیز دستاوردهای علمی پژوهشگران دیگر استفاده شده‌است. جایگاه کمال‌الدین اصفهانی در جریان شعری قرن ششم و هفتم، به‌ویژه در قالب رباعی، و نبود پژوهشی جامع در باب این موضوع، اهمیت و ضرورت تحقیق را نمایان می‌سازد و نتیجه حاصل از آن، مشخص کردن الحاقات و اسقاطات رباعیات این شاعر در متن مصحح مرحوم بحرالعلومی، و نیز اعتبارسنجی مجموعه‌ها و جنگ‌های رباعی در انتساب اشعار به شاعران است.

واژگان کلیدی: کمال‌الدین اصفهانی، رباعی، مجموعه‌ها و جنگ‌های رباعی، دست‌نویس‌های کلیات کمال‌الدین اصفهانی.

* E-mail: m_tabatabaei@sbu.ac.ir

مقدمه

محمدامین ریاحی بر این باور است که کمال‌الدین «بیش از هر شاعری مورد علاقه مؤلف بوده است و شروانی دیوان کامل او را در دست داشته است و نغزترین ترانه‌های آن را برگزیده» است (خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۱۲۱). این درحالی است که مراجعه به متن *نزهةالمجالس* این داوری را تأیید نمی‌کند. به نظر می‌رسد اگر خلیل شروانی دیوان کامل کمال‌الدین را در اختیار داشت، هیچ گاه رباعیات او را بدون ذکر نام یا با انتساب نادرست به دیگر شاعران در کتاب خود ذکر نمی‌کرد؛ مثلاً او رباعی‌های «راز من و تو چو هر کسی می‌گویند» (همان: ۵۶۵)، «هیچ افتدت ای جان که مرا برخیزی» (همان) و «از گردش چرخ بی‌خرد می‌ترسم» (همان: ۶۸۳) را با عنوان «آخر» آورده است و یا رباعی «بس جور که من ز جور جانان بردم» (همان) را به شاعری به نام «مسعود» منتسب دانسته است، درحالی که هر چهار رباعی از کمال‌الدین است.

از سوی دیگر، باید توجه داشت که منابعی چون *نزهةالمجالس*، *مونس‌الأحرار*، *خلاصة الأشعار*، *مجموعه اشعار و مراسلات فارسی و عربی و سفینه کهن رباعیات* را نمی‌توان منبعی دست اول و درست در تشخیص شکل صحیح رباعی‌ها یا نام سراینندگان آن‌ها دانست؛ چرا که گردآورندگان این مجموعه‌ها، «کار خود را صرفاً یک کار تفننی و ذوقی می‌پنداشتند» (میرافضلی، ۱۳۷۶: ۹۵). بیشتر «مشتاق تکمیل و تممیم فصل‌ها و باب‌های کتاب بوده، و به موضوع شعرها بیش از هر چیز توجه داشته‌اند» (همان).

- *نزهةالمجالس* دربردارنده بیش از چهارهزار رباعی از ۳۰۰ شاعر در قرن‌های ۵، ۶ و ۷ قمری است که جمال خلیل شروانی آن را در نیمه نخست قرن هفتم، در ۱۷ باب گزینش کرده است. در این مجموعه که سراینده یک‌سوم رباعی‌ها در آن مشخص نیست، ۲۸۳ رباعی به کمال‌الدین منسوب شده است (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: مقدمه).

- *خلاصة الأشعار فی الرباعیات* مجموعه‌ای از رباعیات است به گزینش ابوالمجد محمدبن صدرالدین ملک مسعود قریشی ملکانی تبریزی (زنده در ۷۳۶ ق.) که در ۵۰ باب و مشتمل بر ۵۰۰ رباعی، در سال ۷۲۱ قمری در تبریز گردآوری و کتابت شده که ۲۸ رباعی آن به کمال‌الدین منسوب گردیده است (ر.ک؛ تبریزی، ۱۳۸۴: مقدمه).

- *مونس‌الأحرار فی دقائق الأشعار* مجموعه‌ای ارزشمند از اشعار ۲۰۰ تن از شاعران

فارسی‌زبان است که محمدبن بدر جاجرمی به سال ۷۴۱ قمری در ۳۰ باب و به ترتیب موضوع تدوین کرده‌است. فصل بیست‌وهشتم این مجموعه به رباعیات اختصاص دارد که در آن، ۵۶ رباعی منسوب به کمال‌الدین است (ر.ک؛ *دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی*، ۱۳۶۷: ذیل «محمد جاجرمی»).

- مجموعه اشعار و مراسلات فارسی و عربی جنگ خطی شماره ۴۸۷ کتابخانه لالا اسماعیل ترکیه که مجتبی مینوی میکروفیلم آن را برای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران تهیه کرده‌است. در این مجموعه که چند کاتب مختلف آن را در سال ۷۴۲ هجری در مصر کتابت کرده‌اند، حدود ۷۵ رباعی به کمال‌الدین منسوب شده‌است. در برگ‌های پایانی این دست‌نویس، یادداشت‌هایی به تاریخ ۷۵۴ و ۷۹۲ قمری مشاهده می‌شود.

- سفینه کهن رباعیات در صدوسی و یک باب، شامل ۱۲۵۰ رباعی از بیش از ۸۰ شاعر سده‌های پنجم تا هفتم هجری، احتمالاً در نیمه نخست سده هشتم هجری کتابت و تدوین شده‌است. مؤلف این مجموعه که ۱۰۸ رباعی را به نام کمال‌الدین ضبط کرده، نامعلوم است (ر.ک؛ *سفینه کهن رباعیات*، ۱۳۹۵: مقدمه).

۱. بیان مسئله

نخستین تصحیح کلیات کمال‌الدین اصفهانی را حسین بحر‌العلومی در سال ۱۳۴۸ با مراجعه به ۲۸ نسخه و بر اساس ۷ دست‌نویس انجام داده بود. نسخه‌های تازه‌یافته و برخی لغزش‌های قلم مرحوم بحر‌العلومی باعث شد که تصحیح انتقادی جدیدی از کلیات این شاعر بر اساس چهار دست‌نویس متعلق به قرن هفتم^۲، سه دست‌نویس مربوط به اوایل قرن هشتم^۳، یک دست‌نویس مربوط به قرن نهم^۴ و دو دست‌نویس مربوط به قرن یازدهم^۵ انجام گیرد.

پس از انجام این تصحیح، مشخص شد که بیشترین آشفتگی‌های تصحیح پیشین در بخش رباعیات دیوان بوده‌است. به همین دلیل، در پژوهش حاضر، متن مصحح رباعیات کمال‌الدین اصفهانی به تصحیح بحر‌العلومی، *نزهة‌المجالس*، *خلاصة‌الأشعار*، *مونس‌الأحرار*، مجموعه اشعار و مراسلات فارسی و عربی، *سفینه کهن رباعیات*، و نیز مقاله «بررسی *نزهة‌المجالس*» مقایسه و بررسی می‌شود تا بر اساس نسخه‌پژوهی و با ارائه دلایل علمیه

پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

- ۱- رباعیات افتاده از دیوان، یا افزوده به دیوان کمال‌الدین اصفهانی در متن مصحح مرحوم بحرالعلومی کدام‌اند؟
- ۲- مجموعه‌ها و جُنگ‌های رباعی تا چه میزان می‌تواند در انتساب رباعی‌ها به شاعران محل اعتماد باشد؟

۲. پیشینه پژوهش

جایگاه ویژه کمال‌الدین اصفهانی در شعر فارسی موجب گریده‌است که پژوهش‌های گوناگونی در باب او انجام گیرد. با وجود این، در موضوع این مقاله، پژوهش مستقلی انجام نشده‌است. سید علی میرافضلی در مقاله‌ای مفصل با عنوان «بررسی نزهة‌المجالس» که در دو شماره مجله معارف منتشر شد، رباعی‌های موجود در این کتاب را به‌طور کامل بررسی کرد که ۲۸۳ رباعی از کمال‌الدین را در بر می‌گرفت (ر.ک؛ میرافضلی، ۱۳۷۶). همین پژوهشگر در مقاله «مقایسه رباعیات دو مجموعه کهن / نزهة‌المجالس جمال خلیل شروانی و خلاصة‌الأشعار ابوالمجد تبریزی»، چندین رباعی کمال‌الدین را در این دو منظومه واکاوی کرده‌است (ر.ک؛ همان: ۱۳۸۲). در مقاله «سی‌وسه رباعی تازه منسوب به کمال اسماعیل در دو جُنگ رباعی» نیز ۳۷ رباعی منسوب به کمال‌الدین ذکر شده‌است (ر.ک؛ چترائی، ۱۳۸۹: ۴-۲۵) که از آن میان، تنها چهار رباعی سروده‌اوست.

تمایز مقاله حاضر از پژوهش‌های پیشین، انجام گرفتن آن پس از تصحیح کلیات شاعر است که می‌تواند دستاوردهای آن را یقینی‌تر سازد. در ادامه، بررسی رباعی‌های کمال اصفهانی در ۱۰ قالب کلی زیر ارائه می‌شود.

۳. رباعی‌های ضبط نشده در تصحیح بحرالعلومی و موجود در دست‌نویس‌ها و

منابع کهن

بر اساس دست‌نویس‌ها و منابع کهن، در تصحیح جدید ۱۶ رباعی به کلیات کمال افزوده شد که برخی از آن‌ها در چندین نسخه خطی به نام او ضبط شده‌است:

«طبعم چو دو چشم تو درم می‌گردد پشتم ز دو زلف تو به‌خَم می‌گردد

جانم به امید آنکه از غم برهد همچون کمرت گیردِ عدم می‌گردد^۶

«فضل تو و این باده‌پرستی با هم مانند بلندی است و پستی با هم
ذات تو به چشم خوبرویان ماند که آنجاست همیشه نور و مستی با هم^۷»

رباعی‌های دیگر در نسخه خطی شماره ۴۰۲۹/۱ کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کتابت ۷۲۱ و با نام اختصاری «مج») درج شده‌است؛ نسخه‌ای که مرحوم بحرالعلومی از آن به طور کامل بهره نبرده‌است و خود در این زمینه نوشته که این نسخه «وقتی به دست نگارنده رسید که قسمتی از دیوان چاپ شده بود و در قسمت‌های بعد و نیز در قسمت‌هایی که تجدید طبع شده، از آن نسخه نیز استفاده شده‌است» (اصفهانی، ۱۳۴۸: نودوهفت). از همین روست که ایشان ۱۴ رباعی زیر را در تصحیح خویش ضبط نکرده‌است:

«ای دل ز طرب چرات بیگانگی است؟ مردن ز غم عشق نه مردانگی است
با آن همه صبر، این چه رسوا شدن است؟ کو آن‌همه عقل و این چه دیوانگی است؟^۸»

«ای لعل لب‌ت گشته دلاور به زنج و ای کرده رُخت جهان مسخر به زنج
چون دید خطت که کار، کار زنج است او نیز برآورد سبک سرب به زنج^۹»

«حاشا که مرا به خواب یاری باشد یا بی تو مرا خواب و قراری باشد
تا من بزی‌ام، عشق تو ای جان و جهان! در گردن من چو زین‌هاری باشد^{۱۰}»

«در وصف تو اندیشه من گمره شد و ز شوق رخت فغان من برمه شد
در گفت نیاید که بگویم غم خویش در من نگر و حدیث‌ها کوتاه شد^{۱۱}»

«خوش باش، گره ز طاق ابرو برگیر یا خشم از آن دو چشم جادو برگیر
اینجا منم و تو، هیچ بیگانه نماند شرم از که کنی؟ آستی از رو برگیر^{۱۲}»

ببند همه کس به نزد خود گستاخش
چون سوزن خویش بر هوا سوراخش^{۱۳}

«سردوز که باد سر چو کون ده شاخش
بگشاده در و آب زده، رو پیسدا

**

یا از غم رسوایی مستی نخورم
اکنون که تو در دلم نشستی، نخورم^{۱۴}

«من می ز برای تنگدستی نخورم
من می ز برای خوشدلی می خوردم

**

بی گفت، همه زبان چو سوسن شده ایم
چون شمع ز سر کشی فروتن شده ایم^{۱۵}

«بی سر^{۱۵} چو صراحی همه گردن شده ایم
چون باده به جوش آمده ایم از خامی

**

در کوی بلا در آی و مردانه نشین
می باش کنون چو عافیت خانه نشین^{۱۶}

«ای دل! ز نشاط عیش بیگانه نشین
چون فتنه میان خلق بودی یک چند

**

زنهار! به کس مده که غمخوارم از او
گر عمر عزیز است که بیزارم از او^{۱۸}

«آن لعل لب که من به تیمارم از او
زیرا که لب گریه لب کس برسد

**

حیران شده چشم جان ز نظاره تو
فریاد ز چشم مست خونخواره تو^{۱۹}

«ای چشم وجود، نور رخساره تو
هر دم بگشاد چشم تو صد مسکین را

**

صد بند ستم ز پای جان باز گشای
در ریزش خون دل، میان باز گشای^{۲۰}

«برخیز و رخ فتنه نشان باز گشای
از بردن رنگ رخ، جفا باز نشان

**

با ما به وفا و عهد نیکوست، نه ای
شهری همه دشمنند و تو دوست نه ای^{۲۱}

«گر لاف ز نم که یار خوشخوست، نه ای
وین نادره تر که از برای تو مرا

**

کز خنده چو شمعم خطر جان بینی
تا در لب خندان دل گریان بینی^{۲۲}

«شادم مشمر اگر چه خندان بینی
چون پسته ز پردلی است این خنده، بیا

**

۴. رباعی‌های شاعران دیگر که در تصحیح بحرالعلومی، به نام کمال‌الدین ضبط شده‌است

در تصحیح بحرالعلومی، بر اساس برخی دست‌نویس‌ها، اشعاری از دیگران به‌عنوان اشعار کمال‌الدین آمده‌است. دامنه این انتساب‌های نادرست در رباعی‌ها بیشتر است، تا جایی که ۵۸ رباعی به نام کمال‌الدین ضبط شده که در دست‌نویس‌های کهن از کلیات او مشاهده نمی‌شود. موارد زیر از آن جمله است:

«در دست منت همیشه دامن بادا برگم شود کسی تو را ^{۲۴} دارد دوست (اصفهانی، ۱۳۴۸: ۹۴۹)»	و آنجا که تو را پای، سرمن بادا ^{۲۳} ای دوست همه جهانت دشمن باد ^{۲۵}
«دیده ز فراق تو زیان می‌بیند با این همه من ز دیده ناخشنودم (همان: ۹۵۲)»	بر چهره ز خون دل نشان می‌بیند تا بی‌رخ تو چرا جهان می‌بیند ^{۲۶}
«دل بر تو نهم رگم ^{۲۷} بداندیشان را وَر من به مثل بمیرم اندر غم تو ^{۲۸} (همان: ۹۴۹)»	وَز تو نبرم ستیزه ایشان را عشق تو به میراث دهم خویشان را ^{۲۹}
«هستم ز وصال ^{۳۰} دوست دلشادامشب با یار نشسته و به غم ^{۳۱} می‌گویم ^{۳۲} (همان: ۹۵۰)»	وَز غصه هجر گشته آزاد امشب یارب که کلید صبح گم باد امشب ^{۳۳}

بحرالعلومی برخی رباعی‌ها را با اتکا به یک دست‌نویس، آن‌هم به صورت ناقص تصحیح کرده‌است:

«... زمان آینده مترس ... دم نقد را غنیمت می‌دان (همان: ۹۶۹)»	وَز هر چه رسد، چو نیست پائنده، مترس از آمده مندیش و ز آینده مترس
--	---

شکل کامل و درست این رباعی که در سفینه کهن رباعیات با عنوان «شمس گنج» آمده، بدین گونه است:

«از حادثه جهان زاینده مترس وَز هر چه رسد، چو نیست پائنده، مترس	
---	--

این یک دم نقد را غنیمت می‌دار از رفته میندیش و ز آینه مترس»
(سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۲۹۳).

نکته دیگری که در بخش رباعیات تصحیح بحرالعلومی، از رباعی ۷۶۴ تا رباعی ۸۰۰، ۲۹ رباعی^{۳۴} و از رباعی ۸۵۱ تا رباعی ۸۶۷، ۱۶ رباعی در دست‌نویس‌های کهن کلیات کمال‌الدین نیست و این مسئله نشان می‌دهد که مرحوم بحرالعلومی در گردآوری رباعی‌ها دقت کافی به کار نبسته‌است.

۵. رباعی‌های کمال‌الدین که به دیوان سایر شاعران راه یافته‌است

رباعی زیر در ۶ دست‌نویس «چ»، «گل»، «مل»، «جل»، «گ» و «مش» از کلیات کمال‌الدین و تصحیح بحرالعلومی وجود دارد:

«گفتم: ز فراق جاودان می‌ترسم تو در بر و من همان‌چنان می‌ترسم
آنکه ز زبان دشمنان ترسیدم و امروز ز چشم دوستان می‌ترسم»^{۳۵}
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۲۴).

که با تغییراتی جزئی در تصحیح دیوان جمال‌الدین چنین آمده‌است:

«در هجر تو گفتم که ز جان می‌ترسم وصل آمد و من همان‌چنان می‌ترسم
دی خود ز زبان دشمنان ترسیدم امروز ز چشم دوستان می‌ترسم»
(اصفهانی، ۱۳۶۲: ۴۹۶).

شاید تصور شود که این رباعی از جمال‌الدین بوده‌است و کاتبان به اشتباه آن را در دیوان کمال‌الدین گنجانیده‌اند، اما در تصحیح جدید از کلیات کمال‌الدین، مشخص شد که بسیاری از اشعار او در دیوان پدرش وارد شده‌است.

به چندین نمونه دیگر از رباعی‌های کمال‌الدین در دیوان دیگر شاعران توجه کنید:

«کارم همه ناله و خروش است امشب نه^{۳۶} صبر پدید است و نه هوش است امشب
دوشم خوش بوئد ساعتی، پنداری کفارت^{۳۷} خوشدلی دوش است امشب»^{۳۸}
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۹۳۸).

«چون بلبل مست راه در بستان یافت روی گل و جام باده را خندان یافت

آمد به زبان حال، در گوشم گفتم: در یاب که روز رفته در نتوان یافت^{۳۹}
(همان: ۸۸۵).

«من بودم^{۴۰} دوش و یار سیمین تن من جمعی ز نشاط و عیش، پیرامن من
ایشان همه صبحدم پراکنده شدند جز خون جگر که ماند بر دامن من^{۴۱}»
(همان: ۹۳۴).

«امشب ز غمت میان خون خواهم خفت و ز بستر عافیت برون خواهم خفت
باور نکنی، خیال خود را بفرست تا درنگرد که بی تو چون خواهم خفت^{۴۲}»
(همان: ۸۲۷).

«خوبان همه را صید^{۴۳} توان کرد به زر خوش خوش بر وصلشان توان^{۴۴} خورد به زر
نرگس که کله‌دار جهان است، ببین که او نیز چگونه سر در آورد به زر^{۴۵}»
(همان: ۸۲۲).

«آن جام طرب‌شکار^{۴۶} بر دستم نه و آن ساغر چون نگار بر دستم نه
آن می که چو زنجیر پیچد بر خود دیوانه شدم، بیار بر دستم نه^{۴۷}»
(همان: ۹۱۰).

برخی رباعی‌های کمال‌الدین نیز با تغییرات جزئی وارد دیوان دیگر شاعران شده‌است:

«نرگس که دلش هوای ساغر دارد بادی ز نشاط و لهو در سر دارد
در دست عصا زمرّد تر دارد کوری به نشاط است، مگر زر دارد»
(همان: ۸۸۲).

این رباعی که در ۶ دست‌نویس «چ»، «گل»، «م»، «جل»، «گک» و «مش» از کلیات کمال‌الدین، مونس‌الأحرار (ر.ک؛ بدر جاجرمی، ۱۳۵۰: ۱۱۷۰)، نزهة‌المجالس (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۲۰۷) و سفینه کهن (ر.ک؛ سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۲۷۸) به نام کمال‌الدین آمده، در دیوان عراقی بدین شکل ضبط شده‌است:

«نرگس که ز سیم بر سر افسر دارد با دیده کور باد در سر دارد
در دست عصایی ز مرّد دارد^{۴۸} کوری به نشاط شب مکرر دارد»
(عراقی، ۱۳۶۳: ۳۱۱).

یا این رباعی که در ۶ دست‌نویس «چ»، «گل»، «مل»، «جل»، «گک» و «مش» از کلیات

کمال‌الدین و نزهة‌المجالس (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۱۹۵) به نام کمال‌الدین آمده‌است:

«یک دم که ز خدمت جدا می‌باشم با ناله و گریه آشنا می‌باشم
چون شمع ز گریه آبرویی دارم چون چنگ ز ناله بانوا می‌باشم»
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۳۴).

در دیوان مولوی نیز بدین شکل ضبط شده‌است:

«از خاک در تو چون جدا می‌باشم با گریه و ناله آشنا می‌باشم
چون شمع ز گریه آبرو می‌دارم چون چنگ ز ناله بانوا می‌باشم»
(مولوی، ۲۵۳۶: ۱۴۱۱).

۶. رباعی‌های کمال‌الدین که در منابع کهن به دیگر شاعران منسوب شده‌است

برخی از رباعی‌های کمال‌الدین هم در جُنگ‌های رباعی و منابع کهن به شاعران دیگر نسبت یافته‌است؛ مثلاً این رباعی که در تصحیح بحرالعلومی (ر.ک؛ اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۵۸)، شش دست‌نویس «مَج»، «چ»، «گل»، «جل»، «گ»، «مش»، نزهة‌المجالس (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۲۰۳) و مونس‌الأحرار (ر.ک؛ بدر جاجرمی، ۱۳۵۰: ۱۱۷۱) به نام کمال‌الدین ضبط شده‌است:

«از خار^{۴۹} چو آمد گل رنگین بیرون اندوه کنیم از دل غمگین بیرون
کردند نظاره را عروسان چمن سرها ز دریچه‌های چوین بیرون^{۵۰}»

در سفینه کهن رباعیات به نام «شمس گنجه» آمده‌است (سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵:

۱۳۵)

همچنین است دو رباعی زیر که در جُنگ خطی کتابخانه لالا اسماعیل، به «مبارک‌شاه» منسوب شده (ر.ک؛ مجموعه اشعار و مراسلات فارسی و عربی، ۷۴۲: برگ ۸۱ و ۸۲، نسخه عکسی)، اما از کمال‌الدین است:

«رفتم به وداع جان به دروازه صبر زان سوی^{۵۱} عدم شنیدم آوازه صبر
تا چند مرا حواله بر صبر کنی؟ پیداست که چند باشد اندازه صبر^{۵۲}»
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۹۰۴).

«چون بلبل مست راه در بستان یافت روی گل و جام باده را خندان یافت
آمد به زبان حال در گوشم گفت: در یاب که روز رفته^{۵۳} در نتوان یافت^{۵۴}»
(همان: ۸۸۵).

این رباعی نیز که در تصحیح بحرالعلومی (ر.ک؛ همان: ۹۰۹) و ۶ دست‌نویس «مج»، «گل»، «مل»، «جل»، «گک» و «مش» آمده‌است:

«در روزه چو نیست روی می نوشیدن گل را به چه کار است چنین خندیدن؟
مشکل کاری به وقت گل اندر پیش قندیل به جای ساتگینی دیدن^{۵۵}»
اما در جنگ رباعی به نقل از سفینه رباعیات مرعشی (کتابت در سده ۸)، به نام «اثیر»
اخسیکتی ضبط شده‌است (ر.ک؛ میرافضلی، ۱۳۹۴: ۲۹۶).

۷. رباعی‌هایی که شاعر آن در منابع کهن با عنوان «عبدالرزاق» آمده‌است

برخی از مشکلات به‌وجود آمده در شناخت سرایندهان رباعی‌ها، حاصل «مختصرنویسی مؤلف در ثبت و ضبط نام شاعران است» (میرافضلی، ۱۳۷۶: ۱۲۹). بر اساس تذکره‌های فارسی، نام کمال، «کمال‌الدین اسماعیل» و نام پدرش، «جمال‌الدین عبدالرزاق» است. از همین روست که محمدامین ریاحی وقتی در *نزهة المجالس*، رباعی زیر را با عنوان «عبدالرزاق» می‌بیند، آن را به‌درستی به شکل «[جمال] عبدالرزاق» ضبط می‌کند:

«ای در دل من مهر تو شیرین چو امید وی وصل تو شایسته چو عمری جاوید
در گوش تو آن حلقه زر گویی هست آویخته ماه نو ز طرف خورشید^{۵۶}»
(خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۳۵۴).

یا این رباعی که در سفینه کهن رباعیات با عنوان «عبدالرزاق» آمده‌است و از جمال‌الدین می‌باشد:

«یک شهر همی‌کنند فریاد و نفیر درمانده به دست زلف آن کفر اسیر
ای دل تو اگر سنگ نهی پند پذیر^{۵۷} وی دیده اگر کور نیی، عبرت گیر»
(سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۱۸۳).

اما همیشه چنین نیست و در برخی جنگ‌ها و منابع کهن، رباعی‌هایی با عنوان

«عبدالرزاق» مشاهده می‌شود که از کمال‌الدین است. چند نمونه از این رباعی‌ها ذکر می‌شود:

«از بند لبم، سخن چو بگشاد گره
 از خشم، در ابروی وی افتاد^{۵۹} گره
 باد است حدیث من و او آب لطیف
 بر آب فتد ز جنبش باد گره^{۶۰}»
 (خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۵۶۹).

این رباعی در سفینه کهن رباعیات چنین آمده است:

«اقبال تو باد دایم افزایشده
 صدر تو شونده^{۶۱}، دولتت آینده
 هم پایه قدر بر فلک ساینده
 هم سایه لطف بر جهان پابنده^{۶۲}»
 (سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۱۲۵).

در همان منبع، یک رباعی با عنوان «جمال رزاق» آمده که از کمال‌الدین است:

«عید آمد و ساز پارسایی بشکست
 گل نیز چو روزه رخت بر خواهد بست
 دوران شراب است، مخسب الامت
 می بر سر جای است^{۶۳}، منه جام از دست»
 (همان: ۱۵۰).

جالب اینکه در نزهة المجالس به یک رباعی برمی‌خوریم که به «عبدالرزاق» منسوب شده است و تنها در دیوان مجیرالدین بیلقانی - آن هم به استناد چهار دست‌نویس دیوان او - یافت می‌شود:

«تن کو؟ که بدو ناز و دلال تو کشم
 یا دل؟ که غم هجر و وصال تو کشم
 جانی دارم که گر به من نپسندی
 آن نیز شبی پیش خیال تو کشم»
 (بیلقانی، ۱۳۵۸: ۴۰۸).

۸. رباعیات کمال‌الدین که در منابع کهن به شکل اشتباه ضبط شده است

گاه منابع کهن، رباعی‌های کمال‌الدین را به شکل نادرست ضبط کرده‌اند؛ برای مثال، این رباعی در دست‌نویس‌های «چ»، «گل»، «مل»، «جل»، «گک» و «مش» و تصحیح بحرالعلومی بدین شکل آمده است:

«گر رنجه کنی قدم به پرسیدن من
 روشن کنی از جمال خود مسکن من

مانندۀ پسته‌ام که بتوانی دید خونین دل من در استخوان تن من»
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۹۲).

درحالی که در *نزهة‌المجالس* به شاعری به نام «اثیر» منسوب شده‌است و مصرع سوم آن به گونه نادرست ضبط شده‌است: «مانندۀ پشه‌ام که بتوانی دید» (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۶۴۲). یا رباعی دیگر که در دست‌نویس‌های «مَج»، «ج»، «گل»، «جل»، «گ» و «مش» و تصحیح بحرالعلومی بدین صورت آمده‌است:

«عید آمد و ساز پارسایی بشکست گل نیز چو روزه رخت برخواهد بست
دوران شراب است، مخسب الّامست گل بر سر پای است، منه جام از دست»
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۸۵).

اما مصرع دوم بیت نخست آن در *جنگ* کتابخانه لالا اسماعیل این گونه ضبط شده‌است: «دل چون روزه رخت خواهد بر بست» (مجموعه اشعار و مراسلات فارسی و عربی، ۷۴۲: برگ ۵۸، نسخه عکسی) که نادرست است. یا رباعی دیگری که در دست‌نویس‌های «مَج»، «ج»، «گل»، «مل»، «جل»، «گ» و «مش» و تصحیح بحرالعلومی بدین شکل آمده‌است:

«خورشید غلام آن رخ مه‌وش باد تیر ستم تو را دلم ترکش باد
در خاک در تو مُرد خوش خوش دل من یارب که دعا کرد که خاکش خوش باد»
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۹۲۹).

که افزون بر نبود انتساب این شعر به کمال‌الدین در خلاصه‌الشعار، شکل ضبط آن نیز تغییر کرده‌است:

«جانم به فدای آن بُت مه‌وش باد تیر ستم تو را دلم ترکش باد
بر خاک درت فتاده بودم دیشب یارب کی دعا کرد که خاکت خوش باد»
(تبریزی، ۱۳۸۴: ۱۲۸).

در پایان، رباعی زیر که در دست‌نویس‌های «مَج»، «گل»، «م»، «مل»، «جل»، «گ» و «مش» و تصحیح بحرالعلومی بدین شکل آمده‌است:

«ای دل! همه جام عاشقی نوش چو گل پیوسته لباس عاشقی پوش چو گل

چون شمع زبان آتشین دارد عشق زنهار! مباح پنبه در گوش چو گل»
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۳۷).

که بیت دوم آن در مونس الأحرار به گونه نادرستی تغییر کرده است:

«پیوسته زبان آتشین دار چو شمع واندر همه مجمعی پراکنده چو گل»^{۶۴}
(بدر جاجرمی، ۱۳۵۰: ۱۱۷۷).

باید توجه داشت که ضبط نادرست رباعیات کمال‌الدین در منابع کهن، مشکلات دیگری را هم به وجود آورده است؛ مثلاً:

«بی سر چو صراحی همه گردن شده ایم بی گفت همه زبان چو سوسن شده ایم
چون باده به جوش آمدیم از خامی چون شمع ز سرکشی فروتن شده ایم»

چون مصرع اول رباعی بالا در *نزهة المجالس* به صورت «ما سر چو صراحی همه گردن شده ایم» ضبط شده است. محمدامین ریاحی در تصحیح *نزهة المجالس* نوشته اند: «این رباعی در تصحیح کلیات کمال‌الدین نیست» (خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۱۷۱) و میرافضلی بر اساس این نکته که رباعی در پایان سلسله رباعیات کمال‌الدین در *نزهة المجالس* قرار گرفته، آورده است: «هیچ بعید نیست که کاتب در نوشتن لفظ «وله» زیاده روی کرده است و دقت لازم را به کار نبسته باشد» (میرافضلی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۱۳۸). این در حالی است که ضبط نادرست آن در برخی منابع، موجب این اشتباه شده است.

۹. رباعی کمال‌الدین که در منابع کهن هم به او و هم به شاعری دیگر منسوب شده است

تکرار رباعی در سفینه‌ها و جُنگ‌ها به دلیل موضوعی بودن آن‌ها مسئله‌ای طبیعی است؛ چراکه ممکن است یک رباعی بتواند در چند موضوع به عنوان شاهد مثال آورده شود. مشکل آنجاست که گاه در این منابع، یک رباعی مشترک به دو شاعر نسبت داده شده است. به نمونه زیر دقت کنید:

جمال اشهری

«ای اشک! غم آر به سر دوانید تو را
وی ناله، شکایت مکن از هجرانش
ز اندازه خویش بگذرانید تو را
آخر نه به آسمان رسانید تو را؟»
(خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۲۷۶).

کمال اصفهانی

«ای اشک! غمش به سر دوانید تو را
ای ناله! شکایت مکن از بی‌داده‌اش
ز اندازه خویش بگذرانید تو را
آخر نه به آسمان رسانید تو را؟»
(همان: ۶۵۸).

جالب اینکه شکل نخست این رباعی، در خلاصه‌الشعار به کمال نسبت داده شده‌است
(ر.ک؛ تبریزی، ۱۳۸۴: ۸۶).

۱۰. رباعی‌هایی که در تصحیح بحرالعلومی دوبار ضبط شده‌است

ترتیب رباعی‌ها در تصحیح بحرالعلومی بر اساس کتابت آن‌ها در دست‌نویس‌ها و با
محوریت تناسب موضوعی است و فهرست آن‌ها هم ذکر نشده‌است. همین امر موجب
شده که ایشان رباعی‌هایی را دو بار در تصحیح خود ضبط کرده باشد:

«ای جان و جهان را مدد از لطف و دمت
روزی صد بار همچو زلف به‌خمت
حیران شده عقل از صفتِ بیش و کمت
اندیشه فرورفته ز سر تا قدمت»
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۰۷ و همان: ۹۶۷).

«تا تنگ دلم جای چو تو خوش‌پسر است
جانا! چو شکر ز تنگت آر ناگزر است
الحق ز خوشی دلم چو تنگ شکر است
در دست من آی کز دلم تنگ تراست»
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۹۲ و همان: ۹۶۱).

۱۱. رباعی‌هایی که آمیزه‌ای از رباعی‌های دیگر است

در تصحیح بحرالعلومی، ضبط دو رباعی در قالب سه رباعی را مشاهده می‌کنیم:

«تا سوز تو از میان جان بنشانم
زان سرو سهی به بوستان بنشانم
بنشینم و شمع در میان بنشانم
تا آرزوی قَدَت بدان بنشانم»
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۱۹).

«هر سرو که من به بوستان بنشانم بر یاد قد سرو روان بنشانم
با سرو به آرزوی آن بنشینم تا آرزوی قَدَت بدان بنشانم»
(همان: ۸۶۳).

«تا سوز تو از میان جان بنشانم بنشینم و شمع می به میان بنشانم
چون آرزوی قد توأم برخیزد سروی به میان بوستان بنشانم»
(همان: ۸۸۲).

دست نویس های کهن کلیات کمال الدین نشان می دهد که رباعی سوم آمیزه ای از دو رباعی دیگر است که احتمالاً حاصل استنساخ های پیاپی باشد.

۱۲. رباعی هایی که در تصحیح کلیات ضبط شده است، اما پژوهشگران رأی به عدم ضبط آن داده اند

گاه پژوهشگران متأخر نیز موجب اشتباه در انتساب رباعی های کمال الدین می شوند. برای نمونه، محمدامین ریاحی در تصحیح *نزهة المجالس* مدعی شده اند که این رباعی در تصحیح دیوان کمال الدین نیامده است، در حالی که این داوری درست نیست:

«اشکم که ز خون چو دُردی شیره شده است و ز رفتن او دو چشم من خیره شده است
از دیده بیچاره نمی باید دید کاین آب ز سرچشمه دل تیره شده است»^{۶۵}
(همان: ۸۳۷).

«هیچ افتد ای جان! که مرا برخیزی یک ساعتی از راه جفا برخیزی
با من به مراد دل دمی بنشینی یک ره ز سر گذشته ها برخیزی؟»^{۶۶}
(همان: ۹۰۵).

گاه این گونه اشتباه ها به دلیل تفاوت جزئی در ضبط ابیات رخ می دهد؛ مثلاً رباعی:

«دوشین هوس دل غمینم بگرفت اندیشه یار نازنینم بگرفت
گفتم بروم از پی دل تا بر یار اشکم بدوید و آستینم بگرفت»
(تبریزی، ۱۳۸۴: ۸۹).

مصحح خلاصه اشعار درباره آن آورده است: «در دیوان کمال الدین اسمعیل اصفهانی یافت نشد» و در دیوان کمال الدین بدین شکل آمده است:

«دیشب هوس دل غمینم بگرفت واندیشه یار نازنینم بگرفت
گفتم بروم بر پی دل تا آنجا اشکم بدوید و آستینم بگرفت»
(اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۲۷).

و رباعی:

«شیرین دهن که تنگای سخن است با ماش مضایقت برای سخن است
سیمرغ و وفا و کیمیا بتوان یافت لیکن دهن تنگ تو جای سخن است»
(همان: ۸۱۲).

که در *نزهة المجالس* به صورت «کوچک دهن» ضبط شده است. از همین رو، محمدامین ریاحی گفته است که این رباعی در دیوان کمال‌الدین نیست (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۴۰۷).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، رباعیات کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی بر اساس منابع کهن و دست‌نویس‌های دیوان او بررسی شد و افزون بر مشخص کردن الحاقات و اسقاط‌های رباعیات این شاعر در متن مصحح بحرالعلومی روشن شد که مجموعه‌ها و جنگ‌های رباعی کهن - به چند دلیل مشخص - نمی‌توانند منبعی معتبر برای تشخیص سرایندگان رباعی‌ها باشند. نخست اینکه اغلب این مجموعه‌ها تک‌نسخه‌ای هستند که مجال رسیدن به نسخه‌بدل‌ها و گزینش را از مصحح می‌گیرند. وانگهی اگر کتابت‌های مختلفی هم از این منابع باقی مانده باشد، با هر کتابت، کاستی‌هایی در ضبط ابیات رخ داده است؛ برای مثال، گاه چون فراهم آورنده جنگ در انتساب رباعی نخست به کمال‌الدین دچار اشتباه شده است، رباعی‌های پس از آن هم بدون نام شاعر مانده است.

دیگر آنکه برخی قسمت‌های جنگ‌های رباعی به صورت موضوعی گردآوری شده است و همین امر می‌تواند به تشخیص ندادن صاحبان رباعی‌ها بیفزاید؛ برای نمونه، در *نمط بیست و هفتم* از باب *یازدهم نزهة المجالس* (اوصاف و احوال معشوق) که در برشمردن عیوب معشوق است، ۵ رباعی پیاپی از کمال‌الدین درباره دهان فراخ معشوق، و ۵ رباعی پیاپی درباره احوالی او آمده است، اما چون مبنای گزینش رباعی، موضوعی است، اشاره‌ای به نام شاعر نشده است.

سرانجام، برخی جُنک‌ها در تدوین مجموعه خویش، گوشه‌چشمی به مجموعه‌های قبلی داشته‌اند؛ برای نمونه، صاحب خلاصه‌الشعار، نزهة‌المجالس را فراروی خود داشته است؛ چراکه نمط شانزدهم نزهة‌المجالس، «در شکایت از نامحرمات» است و باب نوزدهم خلاصه‌الشعار، «در شکایت از رقیب». صرف نظر از شباهت عنوان، یکسان بودن رباعی‌های مذکور و نیز ترتیب قرار گرفتن آن‌ها هم نشانگر این تأثیرپذیری است. همین نکته موجب می‌شود که اشتباه مجموعه‌های پیشین، بدون هیچ تغییری در جُنک‌های بعدی راه یابد. تفننی بودن تدوین و گردآوری این مجموعه‌ها، مشخص نبودن منابعی که این رباعی‌ها از آن‌ها گردآوری شده، بدفهمی و اشتباه در ضبط شکل واژگان، از دیگر کاستی‌هایی است که جُنک‌ها و مجموعه‌های رباعی گرفتار آن هستند.

پی‌نوشت‌ها

۱. سعید نفیسی زمان تألیف کتاب را در فاصله سال‌های ۶۲۲ و ۶۴۹ احتمال داده است و ریاحی نیز همین قول را پذیرفته است (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۴۶-۴۷).
۲. «مس»، «م»، «بی» و «چ».
۳. «مچ»، «گک» و «مل».
۴. «گل».
۵. «مش» و «جل».
۶. این رباعی در نزهة‌المجالس به نام کمال‌الدین ضبط شده است (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۴۱۳) و در هفت دست‌نویس «چ»، «مچ»، «گل»، «مل»، «جل»، «گک» و «مش» از کلیات کمال‌الدین هم آمده است.
۷. این رباعی در دو دست‌نویس «بی» و «مش» از کلیات کمال‌الدین درج شده است و در تاریخ جهانگشا درباره آن آمده است: «... نورالدین پیوسته به شرب و انهماک مشغول بود. کمال‌الدین اسمعیل اصفهانی با جمعی از ائمه اصفهان بامدادی به خدمت او شدند. هنوز از خواب مستی برنخاسته بود. این رباعی را بنوشت و در فرستاد و ایشان باز گشتند» (جوینی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۱۹۳).
۸. این رباعی در سه دست‌نویس «گل»، «جل» و «مش» هم آمده است.
۹. + دست‌نویس «گل». این رباعی در سفینه کهن رباعیات به شاعری به نام «محرمی»

منسوب، و بیت نخست آن بدین شکل ضبط شده‌است:

«ای کرده خط جهان مسخر به زنج بر پر مگس گرفته شگر به زنج»

(سَفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۱۹۱).

جالب اینکه در آن سفینه، رباعی پس از این به کمال‌الدین منسوب شده که اشتباه است.

به نظر می‌رسد که کاتب در کتابت نام سراینندگان رباعی‌ها دچار اشتباه شده‌است.

۱۰. + دو دست‌نویس «گل» و «مش».

۱۱. + دو دست‌نویس «گل» و «مش».

۱۲. + دو دست‌نویس «گل» و «مش».

۱۳. نزهة‌المجالس: «ما سر».

۱۴. + دو دست‌نویس «گل» و «جل».

۱۵. + دو دست‌نویس «گل» و «مش». در نزهة‌المجالس به نام خیام ضبط شده‌است (خلیل

شروانی، ۱۳۷۵: ۱۷۷).

۱۶. نزهة‌المجالس (خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۱۷۱). + دو دست‌نویس «گل» و «مش».

۱۷. + دو دست‌نویس «گل» و «مش».

۱۸. + دو دست‌نویس «گل» و «مش».

۱۹. + دو دست‌نویس «گل» و «مش».

۲۰. + دو دست‌نویس «گل» و «مش».

۲۱. + سه دست‌نویس «گل»، «جل» و «مش».

۲۲. + دو دست‌نویس «گل» و «مش».

۲۳. نزهة‌المجالس: «تن من بادا».

۲۴. نزهة‌المجالس، دیوان سنایی: «بر گم بُود که کس تو را».

۲۵. در نزهة‌المجالس با عنوان «لا ادری» (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۵۱۰) و در دیوان

سنایی (ر.ک؛ سنایی، ۱۳۶۲: ۱۱۰۸) آمده‌است. میرافضلی به دلیل آمدن این رباعی در

نسخه خطی متعلق به کتابخانه عزت بک قویون ترکیه (کتابت مورخ ۶۸۸ ق.)، انتساب این

رباعی به او را درست‌تر می‌شمارد (ر.ک؛ میرافضلی، ۱۳۷۶: ۱۲۱)، اما نسخه پژوهی آثار

کمال نشان داد که این نسخه نمی‌تواند محل اعتماد باشد.

۲۶. در نزهة‌المجالس با عنوان «لغیره» (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۵۲۲) و در دیوان

- سنایی (ر.ک؛ سنایی، ۱۳۶۲: ۱۱۳۶) آمده است.
۲۷. دیوان عراقی: «نهم زخم».
۲۸. دیوان عراقی: «گر عمر مرا در سر کار تو شود».
۲۹. در دیوان عراقی آمده است (ر.ک؛ عراقی، ۱۳۶۳: ۳۰۶). در دست‌نویس «مش» (کتابت در قرن یازدهم)، به نام کمال‌الدین آمده است.
۳۰. جنگ رباعی: «به وصال».
۳۱. جنگ رباعی: «به دل».
۳۲. دیوان مولوی: «با یار بچرخم و به دل می‌گویم».
۳۳. در دیوان مولوی آمده است (ر.ک؛ مولوی، ۲۵۳۶: ۱۳۴۵). در جنگ رباعی به اوحدالدین کرمانی منسوب شده است (ر.ک؛ میرافضلی، ۱۳۹۴: ۳۹۳). مصرع سوم: «با یار بچرخم و به دل می‌گویم».
۳۴. ترتیب الفبایی این ۲۹ رباعی نشان می‌دهد که افزون بر کتابت این رباعیات از روی یک نسخه خطی، آن نسخه متأخر هم بوده که به ترتیب الفبایی تنظیم شده است.
۳۵. در سفینه کهن رباعیات با عنوان «لغیره» آمده است (ر.ک؛ سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۲۵۷).
۳۶. ابوالخیر: نی.
۳۷. ابوالخیر: کفاره.
۳۸. این رباعی در ۷ دست‌نویس «مخ»، «ج»، «گل»، «مل»، «جل»، «گک» و «مش» آمده است و در *نزهة المجالس* (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۴۰۶) و سفینه کهن رباعیات (ر.ک؛ سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۲۴۲) هم به نام کمال‌الدین ضبط شده است، اما در سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر، به کوشش مرحوم نفیسی مشاهده می‌شود (ر.ک؛ ابوالخیر، ۱۳۶۸: ۵).
۳۹. این رباعی در ۶ دست‌نویس «مخ»، «ج»، «گل»، «جل»، «گک» و «مش» آمده است و در *نزهة المجالس* هم به نام کمال‌الدین ضبط شده است (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۲۰۶). اما در رباعیات خیام به اهتمام مرحوم فروغی و غنی مشاهده می‌شود (ر.ک؛ خیام، ۱۳۶۲: ۷۷). در سفینه کهن رباعیات، این رباعی با عنوان «در صفت گل و بلبل» و پس از یک رباعی با عنوان کمال‌الدین ذکر شده است (ر.ک؛ سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۱۳۹).
۴۰. اخسیکتی: «من بودم و دوش یار».

- ۴۱- دیوان حافظ و سفینه کهن رباعیات: «خوبان جهان صید».
- ۴۲- «آن باده خوشگوار».
- ۴۳- این رباعی در ۷ دست‌نویس «مج»، «چ»، «گل»، «مل»، «جل»، «گک» و «مش» آمده، اما در *نزهة‌المجالس* با عنوان «آخر» (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۶۵۵) و در دیوان اثیرالدین به نام او ضبط شده است (ر.ک؛ اخسیکتی، ۱۳۳۷: ۴۸۰).
- ۴۴- این رباعی که در ۵ دست‌نویس «مج»، «چ»، «جل»، «گک» و «مش» از کلیات کمال‌الدین آمده، اما در *نزهة‌المجالس* به «اشرف» منسوب شده است (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۶۵۰) و در دیوان حافظ به تصحیح مرحوم قزوینی و غنی هم مشاهده می‌شود (ر.ک؛ حافظ شیرازی، ۱۳۷۱: ۴۰۴).
- ۴۵- دیوان حافظ: «بر از ایشان بتوان».
- ۴۶- این رباعی در ۶ دست‌نویس «چ»، «گل»، «مل»، «جل»، «گک» و «مش» از کلیات کمال‌الدین، *مونس‌الأحرار* (ر.ک؛ بدر جاجرمی، ۱۳۵۰: ۱۱۵۷)، *نزهة‌المجالس* (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۲۰۳) و *سفینه کهن رباعیات* (ر.ک؛ سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۱۳۹) به نام کمال‌الدین ضبط شده، اما در دیوان حافظ هم آمده است (ر.ک؛ حافظ شیرازی، ۱۳۷۱: ۴۰۶).
- ۴۷- این رباعی در ۶ دست‌نویس «مج»، «گل»، «مل»، «جل»، «گک» و «مش» از کلیات کمال‌الدین، *مونس‌الأحرار* (ر.ک؛ بدر جاجرمی، ۱۳۵۰: ۱۱۷۴)، *نزهة‌المجالس* (ر.ک؛ خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۱۸۴) و *سفینه کهن* (ر.ک؛ سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۱۲۶) به نام کمال‌الدین ضبط شده، اما به دیوان حافظ هم راه یافته است (ر.ک؛ حافظ شیرازی، ۱۳۷۱: ۴۰۹).
- ۴۸- سفینه کهن رباعیات: «در دست عصا زمرد تر دارد».
- ۴۹- سفینه کهن: «از باغ».
- ۵۰- این رباعی در سه دست‌نویس «گل»، «جل» و «مش» هم آمده است.
- ۵۱- کتابخانه لالا اسماعیل: «زان روی».
- ۵۲- در تصحیح بحرالعلومی و شش دست‌نویس «مج»، «گل»، «م»، «جل»، «گک» و «مش» به نام کمال‌الدین ضبط شده است.
- ۵۳- کتابخانه لالا اسماعیل: «که عمر رفت و».

- ۵۴- در کلیات و شش دست‌نویس «مَج»، «چ»، «گل»، «جل»، «گک» و «مش» به نام کمال‌الدین ضبط شده‌است.
- ۵۵- در کلیات و شش دست‌نویس «مَج»، «چ»، «گل»، «جل»، «گک» و «مش» به نام کمال‌الدین ضبط شده‌است.
- ۵۶- رباعی از جمال‌الدین است (ر.ک؛ اصفهانی، ۱۳۶۲: ۴۹۱). جالب اینکه همین رباعی (با تغییری کوچک) در خلاصه‌الشعار به نام کمال آمده‌است (ر.ک؛ تبریزی، ۱۳۸۴: ۱۱۶).
- ۵۷- دیوان جمال‌الدین: «ای دل اگر از سنگ نه‌ای، پند پذیر» (اصفهانی، ۱۳۶۲: ۴۹۵).
- ۵۸- دیوان کمال‌الدین: «از بند سخن، لبم جو» (اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۲۴).
- ۵۹- دیوان کمال‌الدین: «در ابروانش افتاد» (همان).
- ۶۰- این رباعی در سفینه کهن رباعیات با تغییری جزئی، یک بار با عنوان کمال اسمعیل آمده‌است (ر.ک؛ سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۱۶۰) و یک بار با عنوان کمال (ر.ک؛ همان: ۲۷۳).
- ۶۱- دیوان کمال‌الدین: «صیت تو رونده» (اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۰۱).
- ۶۲- به همین گونه است رباعی‌های «تا گشت عتاب و جنگ با ماش فراخ» (سفینه کهن رباعیات، ۱۳۹۵: ۲۰۶) و «یک شب خواهم خراب و ناپروایت» (همان: ۲۵۰) در سفینه کهن رباعیات.
- ۶۳- دیوان کمال‌الدین: «بر سر پای است» (اصفهانی، ۱۳۴۸: ۸۸۵).
- ۶۴- طبیعتاً اشتباه مصحح است؛ چراکه مصرع آخر رباعی پیش از این را به جای مصرع آخر این بیت آورده‌است و افزون بر پیچیده کردن مفهوم بیت، مشکل قافیه هم ایجاد کرده‌است.
- ۶۵- خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۲۶۱.
- ۶۶- (همان: ۴۰۹).

منابع و مأخذ

- ابوالخیر، ابوسعید. (۱۳۶۸). *سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر*. تصحیح سعید نفیسی. تهران: سنایی.
- اخیسکتی، اثیرالدین. (۱۳۳۷). *دیوان*. تصحیح رکن‌الدین همایون فرخ. تهران: کتابفروشی رودکی.
- اصفهانی، جمال‌الدین محمد. (۱۳۶۲). *دیوان*. تصحیح حسن وحیددستگردی. تهران: سنایی.
- اصفهانی، کمال‌الدین اسماعیل. (۱۳۴۸). *دیوان*. تصحیح حسین بحرالعلومی. تهران: دهخدا.
- _____ . (قرن ۷). *نسخه خطی شماره ۹۳ ط*. کاتب نامعلوم. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- _____ . (بی تا). الف. *نسخه خطی شماره ۲۴۷*. کاتب نامعلوم. تهران: کتابخانه ملک.
- _____ . (بی تا). ب. *نسخه خطی شماره ۱/۳۳۵ س*. کاتب نامعلوم. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- _____ . (۶۹۹ ق.). *نسخه خطی کتابخانه چستربیتی ایرلند*. کاتب نامعلوم. تهران: کتابخانه موقوفه مجتبی مینوی.
- _____ . (۷۲۱ ق.). *نسخه خطی شماره ۴۰۲۹/۱*. کاتب نامعلوم. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- _____ . (۷۲۱ ق.). *نسخه خطی شماره ۴۹۹*. محمدبن خالد اصفهانی. تهران: کتابخانه کاخ گلستان.
- _____ . (۷۲۵ ق.). *نسخه خطی شماره ۱۰۴۹*. کاتب نامعلوم. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- _____ . (بی تا). ج. *نسخه خطی شماره ۲۴۷*. کاتب نامعلوم. تهران: کتابخانه کاخ گلستان.
- _____ . (۱۰۷۲ ق.). *نسخه خطی شماره ۱۰۵۰*. محمد میرک غازی. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- _____ . (بی تا). د. *نسخه خطی شماره ۹۰۱۲*. کاتب نامعلوم. تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- بدر جاجرمی، محمد. (۱۳۵۰)، *مونس الأحرار فی دقائق الأشعار*. به اهتمام میر صالح طیبی. تهران: انجمن آثار ملی.
- بیلقانی، مجیرالدین. (۱۳۵۸). *دیوان*. تصحیح محمد آبادی. تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- تبریزی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۴). *خلاصة الأشعار فی الرباعیات*. از گنجینه بهارستان (مجموعه ۱۱ رساله در ادبیات فارسی). به کوشش سید محمد عمادی حائری. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- جنگ رباعی*. (۱۳۹۴). بازایی و تصحیح رباعیات کهن پارسی. پژوهش و ویرایش سید علی میرافضلی. تهران: سخن.
- جوینی، عطاملک. (۱۳۸۷). *تاریخ جهانگشا*. براساس نسخه علامه محمد قزوینی. به اهتمام احمد خاتمی. تهران: نشر علم.
- چترائی، مهرداد. (۱۳۸۹). «سی و سه رباعی تازه منسوب به کمال اسماعیل در دو جنگ رباعی». *مجله گزارش میراث*. ش ۴۰. صص ۲۵-۴.
- حافظ شیرازی، شمس الدین محمد. (۱۳۷۱). *دیوان*. تصحیح قزوینی - غنی. به اهتمام ع. جریزه دار. تهران: اساطیر.
- خلیل شروانی، جمال. (۱۳۷۵). *نزهة المجالس*. تصحیح محمد امین ریاحی. تهران: علمی.
- خیام نیشابوری، ابوالفتح عمر. (۱۳۶۲). *رباعیات*. مقدمه و حواشی محمد علی فروغی و قاسم غنی. تهران: فرزانه.
- دائرة المعارف بزرگ اسلامی*. (۱۳۶۷). زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- سفینه کهن رباعیات*. (۱۳۹۵). تصحیح ارحام مرادی و محمد افشین وفاپی. تهران: سخن.
- سنایی غزنوی، مجدود بن آدم. (۱۳۶۲). *دیوان*. تصحیح محمد تقی مدرس رضوی. تهران: سنایی.
- عراقی، فخرالدین ابراهیم. (۱۳۶۳). *دیوان*. تصحیح سعید نفیسی. تهران: سنایی.
- کرمانی، اوحدالدین حامد. (۱۳۶۶). *دیوان رباعیات*. به کوشش احمد ابو محبوب. تهران: سروش.
- مجموعه اشعار و مراسلات فارسی و عربی*. (۷۴۲). کتابخانه لالا اسماعیل ترکیه. به شماره ۴۸۷. فیلم شماره ۵۷۳. تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

مولوی، جلال‌الدین محمد. (۲۵۳۶). *کلیات دیوان شمس تبریزی*. تصحیح محمد عباسی. تهران: طلوع.

میرافضلی، سیدعلی. (۱۳۷۶). الف. «بررسی نزهة‌المجالس» (بخش ۱). *معارف*. ش ۴۰. صص ۱۴۷-۹۰.

_____ . (۱۳۷۶). ب. «بررسی نزهة‌المجالس» (بخش ۲). *معارف*. ش ۴۱. صص ۱۳۵-۱۸۰.

_____ . (۱۳۲۲). «مقایسه رباعیات دو مجموعه کهن: نزهة‌المجالس جمال خلیل شروانی و خلاصة‌الأشعار ابوالمجد تبریزی». *نشر دانش*. ش ۴. صص ۴۲-۳۶.

Archive of SID